

DESPRE TRADUCEREA INTERTEXTUALITĂȚII BIBLICE ȘI PATRISTICE ÎN LUCRĂRILE DE TEOLOGIE ȘI SPIRITUALITATE ORTODOXĂ*

FELICIA DUMAS

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

felidumas@yahoo.fr

Résumé : Nous proposons une réflexion sur la gestion des divers aspects de la traduction de l'intertextualité biblique et patristique par le traducteur/ la traductrice des textes de théologie et de spiritualité orthodoxe porteurs de cette intertextualité, entre les langues modernes. Les travaux concernant cette problématique d'une grande importance culturelle et traductologique sont quasiment inexistantes. Sur la base de notre propre activité de traductrice de tels textes du français en roumain, ainsi que du roumain en français, nous proposons dans ce travail un possible cadre normatif concernant la traduction de ce type précis d'intertextualité, en nous servant des concepts d'intertextualité (Genette 1982) et de figement culturel (Dumas 2014), et en nous situant dans la perspective d'une éthique du traducteur spécialisé (Pym 1997) des textes religieux, de théologie et de spiritualité chrétienne-orthodoxe.

Mots-clés : traduction, intertextualité biblique, intertextualité patristique, éthique du traducteur, figement culturel, textes de spiritualité chrétienne-orthodoxe.

1. Introducere

Ne propunem să reflectăm la modul în care traducătorul de texte de teologie și de spiritualitate ortodoxă gestionează diversele aspecte ale traducerii intertextualității biblice și patristice între limbile moderne. Studiile referitoare la această problemă extrem de importantă din perspectivă cultural-traductologică sunt practic inexistente. Pornind de la propria noastră activitate de traducătoare de astfel de texte din limba franceză în limba română și invers (din română în franceză), ne propunem să dezvoltăm un posibil cadru normativ al traducerii acestui tip precis de intertextualitate, insistând asupra caracteristicilor specifice ale fiecăreia (text sacru în cazul Bibliei, text cu autoritate teologică unanim respectată de Tradiția Bisericii în cazul textelor patristice), folosindu-ne de conceptele de intertextualitate în sens strict și larg și de urmă intertextuală (Genette 1982), de aluzie intertextuală și de fixare-constrângere culturală (*figement culturel*: Dumas 2014), din perspectiva unei etici a traducă-

* *Traduction de l'intertextualité biblique et patristique dans les écrits de théologie et de spiritualité chrétienne-orthodoxe*

torului (Pym 1997), cu competențe specializate, de texte religioase, de teologie și de spiritualitate creștină – ortodoxă.

Reflecția noastră se întemeiază pe un corpus personal, alcătuit din mai multe traduceri din franceză în română și din română în franceză făcute de noi înșine, și anume: patru traduceri din franceză ale unor cărți semnate de părintele arhimandrit Placide Deseille, patrolog și teolog, cel mai mare părinte duhovnicesc francez din zilele noastre, dintre care o carte de teologie dogmatică (Deseille 2013a) și trei de spiritualitate (Deseille 2011, 2013b, 2015); o traducere a unei lucrări fundamentale de teologie liturgică a celui mai de seamă teolog ortodox francez contemporan, Jean-Claude Larchet (Larchet 2017) și două traduceri din română ale unor cărți de spiritualitate, una despre viața părintelui Paisie Olaru, duhovnicul de la Schitul Sihla-Neamț (Balan 2012), și cealaltă despre Sfinții Martiri Brâncoveni (†Emilian de Lovișteștea 2016).

2. Intertextualitatea biblică și patristică: abordare traductologică

Ne referim, așadar, la modul în care traducătorul de lucrări de spiritualitate sau de teologie creștină-ortodoxă trebuie să abordeze problematica transpunerii dintr-o limbă în alta a intertextualității biblice și patristice. Prin urmare, textele sursă care urmează să fie traduse (între două limbi moderne, în general, și, respectiv, între franceză și română, în cazul reflecției și analizei noastre) sunt similare din punctul de vedere al conținutului. Diferite sunt doar textele generatoare de intertextualitate în cele dintâi: *Biblia*, cu particularitatea sa principală, aceea de a reprezenta un text sacru, și scrierile Sfinților Părinți, cu specificul lor de texte cu autoritate teologică și unanim recunoscută și respectată datorită autorității și notorietății de care se bucură autorii lor în Biserică.

Prin intertextualitate înțelegem aici „o relație de coprezență între două sau mai multe texte”, mai precis, „prezența efectivă a unui text în alt text” (Genette 1982, p. 12). Totodată, ne propunem să lărgim perspectiva de înțelegere a acestei intertextualități în accepție restrânsă (sau în sens strict) înspre cuprinderea dimensiunii de sugerare a prezenței unui text în altul, de identificare a mărcilor discursive ale acestei coprezențe în primul rând de către traducător și de analiză a strategiilor traductive dezvoltate de el pentru transmiterea acestei intertextualități și cititorului, pe care trebuie să-l ajute în identificarea și decodarea ei.

Observăm, așadar, că studierea traducerii intertextualității biblice și patristice din textele de spiritualitate ortodoxă se află în strânsă legătură cu studierea (privilegiată) a perspectivei de receptare a textului tradus (Roux-Faucard 2006, p. 100). Prin urmare, este foarte important de urmărit ce tip de cititor este presupus de traducător (sau traducătoare) pentru receptarea versiunii sale în română sau franceză, dacă se are în vedere un cititor cu competențe cultural-religioase de tip enciclopedic („competențe de bibliotecă”: Lavoie 1992) sau doar unul ingenuu curios, pentru care referințele respective nu spun nimic și, prin urmare, nu au mare importanță. Vom reveni.

2.1. Traducerea intertextualității biblice

În lucrările de traductologie foarte puțin numeroase consacrate situațiilor de intertextualitate biblică, traducerea acestora este considerată ca un exercițiu simplu, de găsim echivalențelor lor în limbile respective, mai cu seamă în culturile europene, cu dominantă religioasă creștină:

Împrumutul din Biblie pune în general puține probleme la nivelul unei traduceri între limbi europene, fiecare dintre culturile corespunzătoare având, cu mici diferențe, de nuanță, o aceeași înrădăcinare în textul sacru; în fiecare dintre aceste culturi, o versiune a Bibliei în limba națională poate fi considerată ca fiind familiară cititorului. Prin urmare, traducerea unui împrumut biblic se rezumă cel mai adesea la o simplă căutare a unei echivalențe. (Roux-Faucard 2006, p. 111)

Două noțiuni ni se par deosebit de importante în acest fragment: cea de *familiaritate* a cititorului cu textul biblic și cea de *împrumut biblic*. Prima se referă la cunoștințele de tip enciclopedic ale cititorului traducerilor textelor de spiritualitate ortodoxă ce conțin cazuri de intertextualitate biblică, iar cea de a doua se referă la însăși noțiunea de intertextualitate înțeleasă în accepția restrânsă de care vorbește Genette („intertextualité au sens étroit”: Genette 1982, p. 12).

Intertextualitatea biblică se traduce, așadar, prin echivalare, care constă în găsirea citatului corespondent dintr-o versiune a Bibliei în limba țintă. Ce înseamnă, însă, echivalarea biblică din perspectivă confesională? Fiindcă această perspectivă este clar predominantă în cazul traducerilor care ne interesează aici, de texte de spiritualitate creștin-ortodoxă. Opțiunea traducătorului acestora pentru o echivalare biblică confesională se face în funcție de publicul țintă și de propria lui adeziune la una dintre confesiuni (ceea ce înseamnă trădarea confesiunii sale, o trădare asumată, care devine de fapt o afișare, o mărturisire asumată public la nivel discursiv și traductologic). În ceea ce privește traducerile lucrărilor de spiritualitate ortodoxă din română în franceză, opțiunile traducătorului sunt următoarele: Traducerea ecumenică a Bibliei (*La TOB*), Biblia de la Ierusalim (*La Bible de Jérusalem*) sau una foarte cunoscută în spațiul francez, nu neapărat echivalentă din punct de vedere confesional. În ceea ce ne privește, preferăm traducerea protestantă a lui L. Segond, tocmai din acest motiv (al familiarității multor cititori francezi cu textul acestei versiuni).

Putem vorbi, așadar, despre o libertate a traducătorului din română în franceză cu privire la alegerea unei versiuni a Bibliei pe care să o citeze, datorită inexistenței unei traduceri „ortodoxe” a Sfintei Scripturi. Totuși, în privința Psalmilor, există cel puțin trei traduceri ortodoxe ale *Psaltirii* – dintre care cea mai bună (și cea mai folosită din punct de vedere liturgic) este cea a *Psaltirii Septuagintei* realizată de părintele arhimandrit Placide Deseille (considerată ca atare de Jean-Claude Larchet, cel mai mare teolog ortodox francez laic contemporan¹) – care trebuie neapărat

¹ În lucrarea sa intitulată *La vie liturgique*, Paris, Cerf, 2016.

cunoscute și preluate ca atare de traducătorii din română în franceză. De asemenea, în ceea ce privește fragmentele din Vechiul și Noul Testament citate în context liturgic (și deci cu întrebuințare liturgică), se impune în mod absolut imperios, din perspectiva unei etici responsabile (dogmatice, liturgice și culturale) a traducătorului de lucrări de spiritualitate ortodoxă din franceză în română și invers, căutarea și identificarea echivalențelor lor liturgice cuprinse în cărțile de cult ortodox, atât în limba română, cât și în limba franceză. Este vorba aici despre afirmarea rolului contextului liturgic, care este unul constrângător, și ne referim la o constrângere impusă de o fixare confesională de tip liturgic, care trebuie respectată, atât în cultura română (unde ea este de durată foarte îndelungată), cât și în cultura franceză.

Să vedem, în cele ce urmează, câteva exemple de traducere a intertextualității biblice prin echivalare, pe care le-am propus în versiunea în limba franceză a lucrării *Între bucuria vieții și darul nemuririi – Sfinții Martiri Brâncoveni* scrisă de Preasfințitul Emilian Lovișteanul, Episcop Vicar al Arhiepiscopiei Râmnicului (†Emilian de Loviștea 2016). Cartea începe cu un motto, ce reprezintă un fragment din Psalmul 113 :

[...] A binecuvântat pe cei ce se tem de Domnul, pe cei mici împreună cu cei mari. Sporească-vă Domnul pe voi, pe voi și pe copiii voștri! Binecuvântați să fiți de Domnul, Cel ce a făcut cerul și pământul. Cerul cerului este al Domnului, iar pământul l-a dat fiilor oamenilor. Nu morții Te vor lauda pe Tine, Doamne, nici toți cei ce se coboară în iad, Ci noi, cei vii, vom binecuvânta pe Domnul de acum și până în veac. (Ps. 113:21-26)

Am procedat la traducerea lui prin echivalare, dar nu biblică, ci liturgico-biblică, menționând în versiunea în limba franceză a lucrării autorului ierarh fragmentul corespunzător din traducerea Psalmilor făcută de părintele arhimandrit Placide Deseille, fără nicio precizare de natură paratextuală (în notă de subsol, spre exemplu), din cauza poziției lui discursive ca motto:

Il a béni tous ceux qui craignent le Seigneur, les petits avec les grands.
Que le Seigneur vous donne accroissement, à vous et à vos enfants.
Soyez bénis du Seigneur, Lui qui a fait le ciel et la terre.
Le ciel des cieus est au Seigneur, mais Il a donné la terre aux enfants des hommes.
Ce ne sont pas les morts qui te loueront, Seigneur, ni tous ceux qui descendent aux enfers ;
Mais nous, les vivants, nous bénirons le Seigneur, dès maintenant et à jamais. (*Psaume 113:21-26*)

Precizările de tip explicativ, de explicitare a modului de gestionare culturală și confesională a traducerii prin echivalare a intertextualității biblice, vin imediat după identificarea primului citat biblic din Noul Testament din textul sursă, tradus în textul țintă din limba franceză conform opțiunii traducătorului, și explicitarea acestei opțiuni în notă infrapaginală:

Pour toutes les citations de l'Ancien et du Nouveau Testament (à l'exception des Psaumes), nous avons utilisé la version française de *La Sainte Bible* traduite d'après les textes originaux hébreux et grec par Louis Segond, docteur en théologie, Paris, Alliance Biblique Universelle, 1963. Pour les Psaumes, nous avons utilisé la traduction française du *Psautier des Septante* faite par le Père archimandrite Placide Deseille: éditions des monastères Saint-Antoine-Le-Grand et de Solan, 2015. (†Emilian de Loviștea 2016, p. 11)

Mai departe am propus în același mod traducerea prin echivalare a unui alt verset din Psalmi, inserat în textul narativ:

Perdeaua (Dvera) de la ușile Împărătești preînchipuie Cerul prin care Îl vedem în chip tainic pe Dumnezeu („Cel ce întinzi cerul ca un cort [...]” Ps. 103:3).

Le rideau qui se trouve au-dessus des portes royales symbolise le ciel à travers lequel nous voyons mystiquement Dieu (« Tu as déployé le ciel comme une tente » : Psaume 103, 2). (†Emilian de Loviștea 2016, p. 156)

În cazul traducerii intertextualității biblice prezente în lucrarea *Părintele Paisie Dubovnicul (Le Père Païssié Olari)*, am procedat în același fel, fără a preciza, însă, la nivel de paratext (în note de subsol), opțiunea pentru alegerea echivalențelor biblice din Psalmi din traducerea *Psaltirii* făcută de părintele arhimandrit Placide Deseille, și nici a celorlalte citate biblice din la *Bible de Jérusalem*², impusă de editorul Jean-Claude Larchet, care nu ne-a încurajat în sensul precizării opțiunii pentru aceste versiuni din limba franceză (accentul fiind pus la nivelul de ansamblu al traducerii pe importanța acordată conținutului spiritual al lucrării)³.

Exemplele menționate reprezintă cazuri de traducere a citatelor biblice ca manifestări ale unei intertextualități în sens restrâns (Genette 1982, p. 12), citatul fiind înțeles ca formă discursivă de introducere a intertextualității (Lavoie 1992, p. 48). Jean-Jacques Lavoie vorbește, de altminteri, despre două moduri de introducere (sau inserare) discursivă a intertextualității: citatul și aluzia. Citatul reprezintă o manifestare discursivă de tip intertextual explicit, fiind caracterizat de o serie de mărci discursive formale, și anume de o formulă de introducere, de prezența ghilimelelor și a referințelor textului citat. În cazul traducerii lui prin echivalare, atunci când este inserat în textele de spiritualitate ortodoxă supuse traducerii dintr-o limbă modernă în alta, traducătorul contează pe „competența enciclopedică” a cititorului versiunii sale (Kerbrat-Orecchioni 1986, p. 161); observăm, așadar, importanța fixării profilului publicului cititor în privința acestui tip de traduceri, profil deja configurat, de altfel, prin însuși actul de publicare a traducerilor respective la anumite edituri, cu acest specific, de spiritualitate creștin-ortodoxă. Inserat în textele de spiritualitate ortodoxă, citatul ne apare ca un „enunț repetat și o enunțare

² http://www.cerbaso.org/textes/bioethique/bible_de_jerusalem.pdf

³ Pentru mai multe exemple de traducere a intertextualității biblice prin echivalare, vezi Balan (2012, p. 39).

repetitivă” (Compagnon 1979, p. 56); prin urmare, el nu trebuie conceput ca un rezultat, ci în dimensiunea lui de act, din perspectivă discursivă dinamică, iar traducerea prin echivalare culturală, biblică și patristică subliniază acest aspect.

Cealaltă formă de manifestare discursivă a intertextualității este aluzia. Aluzia biblică presupune prezența implicită (sugerată de anumite cuvinte sau sintagme) a unor imagini sau texte biblice ce se cer a fi recunoscute de cititori, în mintea și cultura cărora ar trebui să declanșeze cunoștințe prealabile, ale textului sacru al Sfintei Scripturi. Traducătorul aluziilor biblice prezente în textele de spiritualitate ortodoxă pe care își propune să le traducă dintr-o limbă modernă în alta, cel dintâi și cel mai avizat cititor al textului sacru, are datoria de a-l ajuta pe cititor în acest sens, la nivelul discursiv al versiunii sale. Aluziile patristice sunt mult mai greu de identificat, nu numai de către publicul cititor, dar și de traducător.

Revenind la gestionarea traductivă și traductologică a transpunerii intertextualității biblice (și patristice), observăm că ea se face în mod ușor diferit, în funcție de prezența ei în textul de spiritualitate propriu-zis sau în titlul acestuia. Este vorba, de fapt, despre două situații pe care traducătorul le tratează diferit, însă este evident faptul că el beneficiază de mai multă libertate creatoare în cazul traducerii din titlu (unde, de cele mai multe ori, intertextualitatea este de tip aluziv). În acest caz precis, se pune întrebarea dacă intertextualitatea mai poate fi păstrată ca atare pentru cititorul traducerii, având în vedere faptul că autorul textului de spiritualitate tradus își propune ca prin prezența ei în titlu să producă un anumit efect asupra cititorilor săi din limba sursă. Prin urmare, traducătorul respectivelor lucrări de spiritualitate ortodoxă trebuie să stabilească ce anume privilegiază prin actul său de traducere: o păstrare formală a intertextualității din textul sursă sau efectul de sens al introducerii ei în acest text și transmiterea ei în textul țintă, al versiunii sale?

Ne-am confruntat cu transpunerea unei aluzii biblice prezente în titlu în cazul traducerii din limba franceză a lucrării părintelui arhimandrit Placide Deseille intitulată *Certitude de l'Invisible. Éléments de doctrine chrétienne selon la tradition de l'Église Orthodoxe* (Deseille 2012). Titlul conține o aluzie biblică explicitată de autor în *Cuvântul înainte*, aluzie ce subliniază specificul credinței creștine, de a crede într-un Dumnezeu pe care nimeni nu L-a văzut vreodată, într-un Dumnezeu nevăzut:

L'auteur de *l'Épître aux Hébreux* nous donne cette belle définition de la foi : « La foi est la possession de ce que l'on espère, la certitude de ce que l'on ne voit pas » (*Hébr.* 11, 1). [...] Le croyant est certain de ce à quoi il adhère, non point parce que ses yeux de la chair le voient, non point parce que sa raison lui démontre l'exactitude, mais parce que la parole de Dieu la lui garantit [...] (Deseille 2012, p. 5).

Autorul Epistolei către Evrei ne propune această frumoasă definiție a credinței: „Credința este încredințarea celor nădăjduite, dovedirea lucrurilor celor nevăzute” (Evrei 11,1). [...] Credinciosul este sigur de cele în care crede, nu pentru că ochii lui trupești le văd, sau pentru că rațiunea i le poate dovedi, ci fiindcă îi sunt garantate de Cuvântul lui Dumnezeu. (Deseille 2013a, p. 11)

Prin sintagma din titlul lucrării sale, construit semantic asemenea unui oximoron – *Certitude de l'Invisible* –, părintele arhimandrit a dorit să sublinieze acest aspect paradoxal al credinței creștine. De aceea, am ales să păstrăm în românește această aluzie biblică, dorită de autorul care se bazează pe competențele biblice ale destinatarului, și am tradus titlul lucrării sub forma *Credința în Cel Nevăzut*. Am reflectat mult la traducerea primului cuvânt, *certitude*, al cărui echivalent românesc „exact” (*certitudine*) nu comportă nicio conotație religioasă și nici nu face vreo aluzie la textele biblice: din acest motiv, am preferat o opțiune de libertate traductivă, de explicitare semantică a întregului titlu prin cuvântul *credință*, păstrând ca atare restul aluziei biblice, prin utilizarea sintagmei românești folosite în Epistola către Evrei din Biblia publicată sub auspiciile Bisericii Ortodoxe Române, și anume *Cel Nevăzut*, pe care am ortografiat-o cu majuscule, pentru a-i scoate în evidență referențialul și, prin aceasta, semnificația (Evr. 11:27: „Prin credință, a părăsit Egiptul, fără să se teamă de urgia regelui, căci a rămas neclintit, ca cel care vede pe Cel nevăzut”).

În general, în cazul aluziilor și al urmelor (Genette 1982, p. 12) de natură intertextuală, traducătorul trebuie să trateze fiecare situație prin raportare la competența enciclopedică, biblică și patristică a publicului cititor al versiunii sale, pe care o presupune. Traducerea urmelor intertextuale este cea mai dificilă, deoarece traducătorul textelor de spiritualitate ortodoxă în care acestea sunt inserate trebuie mai întâi să le identifice ca atare, să le descifreze și să le transpună apoi prin echivalare culturală pentru cititorii din limba țintă. Aceste urme pot fi de natură lexical-terminologică, sub formă de substantive sau sintagme substantivale (precum „scăldătoarea Vitezda”, tradusă prin echivalare: „la piscine de Béthesda”), ori de sintagme determinative marcate prin prezența ghilimelelor și a referințelor textului biblic în textul sursă al traducerii (acestea din urmă putând fi considerate drept citate de dimensiuni mai mici). Să vedem câteva exemple din traducerea *Les princes de ce monde entre la joie de la vie et le don de l'immortalité* (Între bucuria vieții și darul nemuririi – Sfinții Martiri Brâncoveni):

O singură turlă Îl preînchipuie pe Domnul Iisus Hristos, cele două turle simbolizează persoana divino-umană a Mântuitorului Iisus Hristos (cele două firi și voințe), iar cele trei turle, Sfânta Treime. Împreună, sfera și crucea simbolizează Împărăția lui Dumnezeu pe pământ, după cum vedem din Sfânta Scriptură, unde pământul este numit „așternut picioarelor lui Dumnezeu”, iar „cerul este scaunul Meu” (Isaia 66,1). Candelarele și candelabrele împodobesc bisericile spre luminare, ca simbol al lui Hristos, „Lumina lumii” (cf. Ioan 8,12).

Un seul clocher symbolise notre Seigneur Jésus-Christ, deux clochers représentent la personne divino-humaine du Christ (les deux natures et volontés), et trois clochers symbolisent la Sainte Trinité. Ensemble, la sphère et la croix, symbolisent le Royaume de Dieu sur la terre, tel qu'on peut le voir dans les Écritures, où la terre est nommée « le marchepied » de Dieu, et le ciel, « Son trône » (Isaïe 66,1).

Les veilleuses et les candélabres décorent les églises dans le but de les éclairer, comme des symboles du Christ, qui est la « Lumière du monde » (cf. Jean 8,12). (†Emilian de Loviștea 2016, p. 158).

Referințele biblice din Vechiul și Noul Testament menționate între paranteze, imediat după scurtele citate cu rol discursiv de aluzii intertextuale, ne-au fost de mare ajutor în găsirea echivalențelor corespunzătoare din versiunea franceză a Bibliei, introduse în versiunea în această limbă a lucrării Preasfințitului Emilian Lovișteanul, consacrată Sfinților Martiri Brâncoveni.

2.2. Traducerea intertextualității patristice

În privința intertextualității patristice, lucrurile trebuie să stea la fel, și anume: citatele din Sfinții Părinți ai Bisericii inserate în lucrări de spiritualitate sau teologie ortodoxă trebuie traduse prin echivalare, adică prin identificarea lor în traduceri cu autoritate teologico-spirituală recunoscută în literatura română (când se traduce din franceză în română), în principal cele semnate de părinții Dumitru Stăniloae, Teodor Bodogae, Dumitru Fecioru, Ene Braniște, Constantin Cornițescu (sau, mai recent, de părintele diacon Ioan Ică Jr.) și publicate în *Filocalia* sau în colecția „Părinți și Scriitori Bisericești”. Traducătorul de texte de spiritualitate ortodoxă nu are dreptul să traducă pur și simplu citatele patristice întâlnite în textul său sursă. El este obligat de o etică teologico-culturală să găsească citatele echivalente din aceste traduceri consacrate în cultura teologică românească a scrierilor Sfinților Părinți. În felul acesta, el nu numai că va răspunde în mod cu totul satisfăcător așteptărilor unui anumit orizont al cititorilor săi avertizați (adică inițiați), dar va afișa în mod deliberat adeziunea la o tradiție traductivă patristică deja existentă în cultura română, în a cărei continuitate și sub a cărei autoritate își va așeza și propria traducere, a textului de spiritualitate purtător al intertextualității patristice pe care o va fi rezolvat traductologic în acest mod etic și responsabil cultural și spiritual-teologic, totodată. Notele de subsol care conțin referințele citatelor din lucrările Sfinților Părinți din textul de spiritualitate pe care îl traduce îl vor ajuta pe traducător să identifice cu destul de multă ușurință (în cazul în care aceste referințe sunt exacte și detaliate) pasajele echivalente din traducerile românești ale respectivelor scrieri patristice.

După identificare, traducătorul se va confrunta cu o altă problemă, aceea a notării din punct de vedere tehnic, la nivelul notelor de subsol, a găririi acestor echivalențe. Am observat că există mai multe tehnici (și mai ales pe piața editorială de la noi), care diferă de la editură la editură și de la un traducător la altul sau de la un traducător+un redactor (și/ sau editor) la altul. Aceste diferențe subliniază implicarea în cadrul procesului traducerii a cel puțin doi actori, importanți pentru definitivarea textului final atât al traducerii, cât și al paratextului ei (note de subsol, prefață, introducere etc.): traducătorul și redactorul sau editorul traducerii sale.

În ceea ce ne privește, practica pe care o adoptăm cel mai adesea este aceea a menționării directe, în nota de subsol ce conține referințele textului patristic citat, a fragmentului echivalent identificat în traducerea patristică consacrată în cultura teologică română, cu indicarea referințelor ei:

Sfântul Ioan Damaschin, *Dogmatica*, capitolul XIII, traducere de preot Dumitru Fecioru, ediția a II-a, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1943, p. 141-142. (Larchet 2017, nota 12)

O altă practică pe care am adoptat-o, de asemenea, este aceea de valorizare a versiunii textului patristic citat care se află la originea intertextualității, realizată în notele de subsol ale traducătorului, și, prin urmare, de valorizare a personalității traducătorului respectivului text patristic din limba franceză, atunci când traducem din franceză în română:

Sfântul Macarie Egipteanul, *Scrieri, Omilii dubovnicești*, Omilia a XIX-a, 3, p. 154, traducere de pr. prof. dr. Constantin Cornițescu, introducere, indici și note de prof.dr. N. Chițescu, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, colecția „Părinți și scriitori bisericești”, București, 1992. Părintele Placide citează din traducerea în limba franceză făcută de sfinția sa la *Omiliile dubovnicești* și publicată în colecția „Spiritualitate răsăriteană” nr. 40, în anul 1984, la abația Bellefontaine (n.t.). (Deseille 2011, p. 158, nota 83)

Pelerinul rus, Mărturisirile sincere către dubovnicul său ale unui pelerin rus cu privire la rugăciunea lui Iisus, Povestirea întâi, traducere din limba rusă de arhimandrit Paulin Lecca, tipărită cu binecuvântarea ÎPS dr. Laurențiu Streza, Mitropolitul Ardealului, editura Agnos, 2009, p. 9. Părintele Placide citează din traducerea franceză a *Pelerinului*, semnată de Jacques Gauvain și apărută în 1948 la Seul (n.t.). (Deseille 2011, p. 143, nota 74)

Există însă și cazuri speciale, precum cele de neconcordanță între traduceri culturale ale unor scrieri importante ale Sfinților Părinți; menționăm aici un exemplu cu care ne-am confruntat de curând, odată cu traducerea din limba franceză a cărții lui Jean-Claude Larchet, *Viața liturgică* (Larchet 2017). În carte se găsesc o serie de citate din lucrarea Sfântului Simeon al Tesalonicului, intitulată în traducere românească *Ce înseamnă Biserica și cele dintr-însa*, în *Tratat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe, după principii puse de Domnul nostru Iisus Hristos și urmașii Săi*, Editura Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuților, 2002. Jean-Claude Larchet citează din traducerea și ediția în limba franceză realizată într-o teză de doctorat intitulată *Explication touchant le temple divin, les ornements sacrés et la divine mystagogie*, căreia îi adaugă (din cauza împărțirii ei în doar șapte părți) structurarea în capitole conform unei versiuni în limba engleză publicate la Toronto, în 2011. În acest caz, găsirea echivalențelor între fragmentele citate devine practic imposibilă. Prin urmare, reflectând asupra unui demers de traducere corect, riguros și responsabil (etic, cultural și confesional), am tradus pasajele respective într-un stil și limbaj adecvate și am precizat în cadrul notelor de subsol referințele generale ale traducerii deja existente în spațiul culturii române, introduse la nivelul metalimbajului traductologic prin formula *a se vedea și* (Larchet 2017). Redăm conținutul acestei prime note de subsol referitoare la traducerea lucrării Sfântului Simeon al Tesalonicului, cu valoare de explicitare a identității culturale a textului ce generează intertextualitatea patristică:

Sfântul Simeon Arhiepiscopul Tesalonicului, *Ce înseamnă Biserica și cele dintr-însa*, în *Tratat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe, după principiile puse de Domnul nostru Iisus Hristos și urmașii Săi*, volumul I, ediția a doua, ediție îngrijită de protosinghel Grichentie Natu, editura Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuților, 2002, p. 173. Jean-Claude Larchet citează din traducerea și ediția în limba franceză realizată în teza de doctorat a lui S. Garnier, intitulată *Explication touchant le temple divin, les ornements sacrés et la divine mystagogie*, susținută în 2011 la Universitatea Aix-Marseille, căreia îi adaugă (datorită împărțirii ei în doar șapte părți), structurarea în capitole conform versiunii în limba engleză a lui S. Hawkes-Teeple, St. Symeon of Thessalonika, *The Liturgical Commentaries*, Toronto, 2011, p. 82-163.

Următoarele note reiau numele consacrat în cultura română al lucrării, cu referințele notelor de origine și, între paranteze, referința doveditoare a identificării pasajului echivalent (când este posibil), cu menționarea paginii. Atunci când nu am reușit să identificăm pasajele echivalente (din cauza structurării diferite a conținutului), am lăsat doar referințele notelor din textul sursă, introducând în text propria noastră traducere. Aceste note, numeroase pe parcursul traducerii, sunt note seriale, derivate din prima, pe care o putem defini ca normă-matcă-și-paradigmă:

Sfântul Simeon Arhiepiscopul Tesalonicului, *Ce înseamnă Biserica și cele dintr-însa*, 2 [18] (p. 163-164, 177).

Sfântul Simeon Arhiepiscopul Tesalonicului, *Ce înseamnă Biserica și cele dintr-însa*, 2 [22].

Explication touchant le temple divin, 2 [18].

SYMÉON DE THESSALONIQUE, *Explication touchant le temple divin*, 2 [22].

În acest caz precis, traducerea intertextualității patristice influențează nu numai traducerea textului sursă ca atare, de teologie liturgică ortodoxă, ci și pe cea a paratextului său.

Mai există și cazul în care fragmentul din textul patristic citat nu are în notele de subsol referințe complete. În această situație, un traducător extrem de devotat autorului pe care îl traduce (în a cărui carte apare intertextualitatea patristică) caută el referințele exacte la nivelul versiunii consacrate în limba română a textului patristic citat în franceză (în cadrul traducerii din franceză în română). Această acțiune presupune o legătură cu totul specială între traducător și autorul tradus. De cele mai multe ori, însă, traducătorul textului de spiritualitate ortodoxă din franceză în română (și invers) este obligat să traducă el fragmentul respectiv, menționând la subsol referințele incomplete ale textului patristic și, eventual (și aceasta este practica noastră, personală), existența unei traduceri în spațiul cultural românesc ce poate fi consultată (această tehnică putând fi adoptată și în cazul traducerii aluziilor patristice). Același lucru este valabil și pentru urmele și aluziile intertextuale de tip patristic al căror echivalent în cultura țintă este practic imposibil de identificat (din cauza dimensiunii discursive reduse):

„[...] iar mintea este ca o Sfântă Masă (1) prin care omul primește lumina dumnezeiască și trăiește împreună cu Dumnezeu.”

(1) Cf. Origène, *Contre Celse*, VIII, 17, SC 150: „pentru noi, elementul conducător al sufletului (эгemonikon) al fiecărui drept reprezintă un Sfânt Jertfelnic” (a se vedea și Origen, „Contra lui Celsus”, în *Scriseri alese*, partea a patra, studiu introductiv, traducere și note de pr. prof. T. Bodogae, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1984). (Larchet 2017)

Respectarea traducerii prin echivalare a intertextualității biblice și patristice, adică prin transpunere exactă, se măsoară pe o scară descrescătoare (am putea spune), în funcție de tipul acestei intertextualități cuprinse în textul sursă supus traducerii: observăm (și se impune) un respect maxim în cazul textului biblic, tradus prin echivalare; mult respect în cazul celui patristic; o libertate de exprimare a acestui respect în privința găsirii echivalențelor citatelor din textele de spiritualitate ortodoxă în sens larg (spre exemplu, atunci când, în textul de spiritualitate pe care îl traduce, întâlnește un citat dintr-o lucrare a Sfântului Paisie Aghioritul, traducătorul are libertatea de a alege între a căuta respectivele citate traduse deja în limba română sau a le traduce personal, fără să întreprindă această căutare). Factorul determinant al diferențierii acestui respect este acela al recunoașterii de către traducătorul scrierilor de teologie și spiritualitate în care se manifestă această intertextualitate a autorității și prestigiului traducătorului textelor patristice generatoare de intertextualitate și, implicit, a cunoștințelor cultural-confesionale de tip enciclopedic ale celui dintâi traducător. Traducerea acestui tip de intertextualitate prin echivalare sau nu generează structura formală a aparatului paratextual al notelor infrapaginale.

De asemenea, se cuvine să precizăm un alt aspect deosebit de important: scrierile patristice conțin și ele forme de intertextualitate biblică. Traducătorul textelor de teologie și spiritualitate ortodoxă în care se regăsesc citate din aceste scrieri (patristice) nu are, însă, a gestiona traducerea acestei intertextualități biblice „prime”, ci doar traducerea intertextualității finale, patristice.

3. În loc de concluzie

Observăm, așadar, importanța majoră a manifestării unei etici a traducătorului, care înseamnă responsabilitate și respectul predecesorilor, al rezultatelor muncii lor. Această etică impune o traducere prin echivalare în toate cazurile de intertextualitate biblică și patristică, precum și un respect confesional (și implicit cultural) obligatoriu. Această etică înțeleasă în accepția lui Pym (1997) îl obligă pe traducător să găsească echivalențele cultural-confesionale ale intertextualității biblice și patristice, iar atunci când, din diverse pricini de natură tehnico-discursivă, nu reușește să le găsească, el trebuie să transforme tipul de intertextualitate, dintr-unul precis, constrânger, în aluzie sau urmă intertextuală, în cadrul traducerii ca atare.

Gestionarea traducerii cazurilor de intertextualitate biblică și patristică este puternic influențată de ceea ce am numit *figement culturel*⁴, un ansamblu de constrângeri-fixări culturale care îl obligă pe traducător să reproducă în traducerea sa versiunile deja existente în cultura țintă a fragmentelor patristice inserate de autor în textul de spiritualitate ortodoxă pe care îl traduce. Aceste versiuni sunt unanim recunoscute în cultura primitoare a traducerii de publicul specializat interesat de acest tip de lectură. Ele reprezintă „locuri discursive” de memorie culturală și religioasă, creștin-ortodoxă și, deci, confesională.

Fixarea-constrângere culturală funcționează, în aceste traduceri religioase ortodoxe, mai cu seamă în cultura română, din cauza individualizării ei la nivel de reprezentare ca una tradițional ortodoxă. În privința echivalării fragmentelor patristice, acest proces funcționează și în cultura franceză: traducătorul din română în franceză (sau din alte limbi) al unei lucrări de spiritualitate ortodoxă nu are libertatea de a propune propria sa versiune în franceză a fragmentului din Sfinții Părinți inserat în cartea pe care o traduce; el este obligat (de etica traducătorului despre care vorbeam) să reproducă o versiune consacrată în cultura franceză (din punct de vedere confesional, dacă este cu puțință), pe care trebuie să o cunoască. Consacrarea culturală înseamnă, în privința versiunilor patristice, publicarea lor în colecții specializate ale unor edituri recunoscute, precum „Sources Chrétiennes” de la Cerf; consacrară confesională se referă la anumite versiuni ale unor scrieri patristice recunoscute în Ortodoxie, făcute de personalități ortodoxe și publicate în asemenea colecții și edituri specializate („Spiritualité orientale” de l’Abbaye de Bellefontaine) sau la editurile unor mari mănăstiri ortodoxe din Franța (amintim cazul versiunii în franceză a lucrării Sfântului Isaac Sirul, *Cuvinte despre sfintele nevoițe/ Discours ascétiques*, realizată de părintele arhimandrit Placide Deseille și publicată la Éditions des monastères Saint-Antoine-le-Grand et de Solan, în 2006).

În concluzie, putem afirma că raportarea traducătorului lucrărilor de spiritualitate și teologie ortodoxă la prezența intertextualității patristice din acestea este una de intermediere cultural-traductivă: traducătorul identifică versiuni consacrate în limba sursă, prin punerea lor în legătură cu cele consacrate în limba țintă. În privința intertextualității biblice, el este doar respectuos față de o tradiție biblică din cele două culturi, pe care trebuie să o cunoască și să o reflecte în actul său traductiv.

⁴ Definit ca un proces cultural de fixare a unor norme culturale de tip prescriptiv, încremenite (fixate diacronic) sub formă de constrângeri ce trebuie respectate la nivel de discurs, în plan lexical, morfo-sintactic, stilistic (planurile pe care le-am studiat până în prezent în lucrările noastre; vezi Dumas 2014). Aceste constrângeri au la bază un imaginat cultural, predominant ortodox, și unul lingvistic (Houdebine-Gravaud 1998, p. 12) construit în privința limbilor implicate în actul traductiv, văzute ca limbi-cultură ortodoxe de către vorbitorii-cititori din culturile în care sunt publicate aceste traduceri de texte de spiritualitate ortodoxă.

Bibliografie

A. Corpus

- †Emilian de Lovișteea, Évêque auxiliaire de l'Archevêché de Râmnic, *Les Princes de ce monde entre la joie de la vie et le don de l'immortalité*, Paris, Éditions Apostolia, 2016.
- Balan, Ioannichié, archimandrite, *Le Père Païssié Olaru*, traduit du roumain par Félicia Dumas, préface de S.E. Daniel, Métropolitte de Moldavie et de Bucovine, introduction de Jean-Claude Larchet, Lausanne, l'Âge d'Homme, 2012 („Grands spirituels orthodoxes du XXe siècle”).
- Deseille, Placide, părintele, *Cumuna binecuvântată a anului creștin. Predici la duminicile și sărbătorile anului liturgic*, traducere din limba franceză și introducere de Felicia Dumas, Iași, Editura Doxologia, 2015.
- Deseille, Placide, părintele, *Credința în Cel Nevăzut. Elemente de doctrină creștină potrivit tradiției Bisericii Ortodoxe*, traducere din limba franceză și introducere de Felicia Dumas, Iași, Editura Doxologia, 2013 (= 2013a).
- Deseille, Placide, părintele, *Monahismul ortodox. Principiile de bază și practica urmat de Tipiconul Mănăstirii „Sfântul Antonie cel Mare din Franța”*, traducere din limba franceză și introducere de Felicia Dumas, Iași, Editura Doxologia, 2013 (= 2013b).
- Deseille, Placide, părintele, *Mărturia unui călugăr ortodox. Convorbiri cu Jean-Claude Noyé*, traducere din limba franceză și prefață de Felicia Dumas, Iași, Editura Doxologia, 2011.
- Larchet, Jean-Claude, *Viața liturgică*, traducere din limba franceză de Felicia Dumas, Iași, Editura Doxologia, 2017.

B. Literatură secundară

- Compagnon, Antoine, *La seconde main ou le travail de la citation*, Paris, Seuil, 1979.
- Dumas, Felicia, *Le religieux: aspects traductologiques*, Craiova, Editura Universitaria, 2014.
- Genette, Gérard, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Paris, Seuil, 1982.
- Houdebine-Gravaud, Anne-Marie, *L'imaginaire linguistique: questions au modèle et applications actuelles*, în F. Bratu (coord.), *Limbaje și comunicare*, III, *Expresie și sens*, Iași, Editura Junimea, 1998, p. 9-32.
- Lavoie, Jean-Jacques, *Jeux bibliques d'intertextualité ou l'impossibilité de lire hors de la bibliothèque*, „Tangence”, nr. 35, 1992.
- Kerbrat-Orecchioni, C., *L'implicite*, A. Colin, Paris, 1986.
- Pym, A., *Pour une éthique du traducteur*, Arras, Artois Presses Université/ Ottawa, Presses de l'Université d'Ottawa, 1997.
- Roux-Faucard, Geneviève, *Intertextualité et traduction*, „Meta, journal des traducteurs”, LI, 2006, 1, p. 98-118.